

Амангазиева М.К.,

С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің доценті, ф. ф. к.,
Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: mika-230376@mail.ru

ТҮРКІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Тіл арқылы, тілдегі әртүрлі бірліктер арқылы, біз халықтың өмір сүру тәжірибесі мен салт-санасынан хабардар бола аламыз. Түркі тілдері мен славян тілдерінің түбір дәрежесінде де ортақ дүниесі болуы мүмкін деп жорамалдауға тарихи негіз жоқ емес: көне дәуірдің өзінде-ақ шығыс славяндар мен хун, бұлғар, куман-қыпшақ ру-тайпалары тығыз араласқандығы тарихтан белгілі. Олар ертеде де, қазірде де сан жағынан аз болған жоқ. Ресейдің ұлан-ғайыр ішкі және сыртқы өлкелерін мекендеп келген бұл халықтар мен ру-тайпалары орыс тілінің әсер-ықпалында бола отырып, өздері де оған әр түрлі дәрежеде әсерін тигізіп келді. Бүгінгі кездегі орыс тіліне сіңіп кеткен он мыңнан астам түркізмдерді осының айғағы деп айтуға болады. Мақалада бірнеше жылдық тарихи дамудың үрдісінде көршілес халықтармен жақын қарым-қатынастың нәтижесінде орыс тіліне енген күнделікті тұрмыста, шаруашылықта, өмірде кездесетін түркізмдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері сөз болып, әр түрлі кезеңдердегі сөздіктерден келтірілген мысалдар арқылы лексикографиялық, этимологиялық талдаулар жасалады.

Түйін сөздер: лексикография, түркізмдер, этимология, тілдік бейне, сема, сөздік қор, т.б.

Amangazyieva M.K.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor of S. Baishev Aktobe university,
Kazakhstan, Aktobe, e-mail: mika-230376@mail.ru

Turkic vocabulary in Russian language

Any language contains information about the life experience of people, its traditions and customs. Hypotheses about the common ancient vocabulary in the Turkic and Slavic languages are not unfounded: history shows close contacts that have developed since immemorial time between the Eastern Slavs and the Huns, Bulgars, Kumans, Kipchaks and other Turkic tribes, whose number in antiquity is still quite high.

Dwelling on the vast expanses of Russia and its bordering territories, those nations and tribes were exposed to the influence of the Russian language and, in turn, had a significant impact on the Russian language, as evidenced by more than ten thousand of turkic lexicons mastered in Russian language.

The article deals with the lexical and semantic features of the turkic lexicons, borrowed by the Russian language as a result of close contacts with neighboring peoples in the process of the centuries-old history of coexistence; a lexicographic and etymological analysis of the words given in the dictionaries, which were published in different epochs.

Key words: lexicography, turkic lexicons, etymology, linguistic image, seme, lexicon, etc.

Амангазиева М.К.,

к. ф. н. доцент Актюбинского университета имени С. Баишева,
Казахстан, г. Актөбе, e-mail: mika-230376@mail.ru

Тюркская лексика в русском языке

Язык хранит информацию о жизненном опыте народа, его традициях и обычаях. Гипотезы об общей древней лексике в составе тюркских и славянских языков небезосновательны: история свидетельствует о сложившихся с незапамятных времен тесных контактах между восточными славянами и гуннами, булгарами, куманами, кипчаками и другими тюркскими племенами, численность которых и в древности, и сейчас довольно велика.

Обитая на бескрайних просторах России и приграничных с нею территорий, эти народы и племена подверглись воздействию русского языка и, в свою очередь, оказали существенное влияние на русский язык, доказательством чему служат более десяти тысяч тюркизмов, освоенных русским языком.

В статье речь идет о лексико-семантических особенностях тюркизмов, заимствованных русским языком в результате тесных контактов с соседними народами в процессе многовековой истории сосуществования; производится лексикографический и этимологический анализ слов, приведенных в словарях, которые были изданы в разную эпоху.

Ключевые слова: лексикография, тюркизмы, этимология, языковой образ, сема, словарный фонд и др.

Кіріспе

Жалпы тіларалық байланыс мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына 200 жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл мәселе жан-жақты тексеріліп, оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім. Алайда әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолы, басқа халықтармен араласу сипаты, өзіне ғана тән ерекшеліктерінің болатынына байланысты, бұл мәселені нақтылы тарихи лингвистикалық деректер негізінде зерттеуді талап етеді.

Орыс тіліне енген атаулардың қалыптасуына белгілі бір ретте сөздіктердің де атқарған рөлі бар деп есептейміз. Тілде кездесетін атаулардың қайсысы сөздік арқылы, қайсысы ауызша енді деген мәселені анықтау мүмкін де емес, дегенмен, ұлан-байтақ жерді мекендеп келе жатқан түркі халықтарының тілі, әдебиеті, тарихын ғылыми тұрғыда зерттеу тым әріден басталмаса да белгілі тарихы бар. Біздің зерттеу нысанамыз болып отырған түрлі лексикографиялық деректерде тюркизмдерге қатысты көптеген атаулар берілген, әрі оның өзіндік когнитивтік сипаты бар екенін де зерделеуге болады.

Айталық, біздің заманымызда, яғни XX-ғасырдың ішінде орыс филологтары ішінен қазақ-түркі тілдік элементтердің орыс тілінде қалай сіңіскендігі жайын зерттеп, оның нәтижесін «Словарь тюркизмов в русском языке» атты сөздік түрінде жинақтаған өзіміздің жерлес ғалымымыз Елизавета Николаевна Шипова. (Shipova, 1954). Ол түркі сөздердің орыс тіліне әр дәуірде әр қилы жолмен таралып, сіңісіп, қолданыс тапқанын, оның бірсыпырасы әдеби тіл мақсаттарында кәдеге асса, қалғандары аймақтық деңгейлегі айырым қолданыстар ретінде өмір сүретіндігі жайында тартымды пікір айтқан және ең бастысы, сол тіл элементтерін көптеген басқа лексикографиялық деректермен салыстыра отырып, байыпты талдау жасаған ғалым.

Сөздіктің жауапты редакторы академик А.Н. Кононов бұл сөздік тұрғысында былай дейді: «Предлагаемый словарь тюркизмов составлен на материалах русского и тюркских языков, многочисленных исследований о тюркизмах русских и иностранных авторов и является первым трудом в истории лексикографии в этой области»... (Кононов, 1982: 237). Сөздікте екі мыңға жуық түрік сөздері қамтылып, оның ішінде сөздердің этимологиясына, орыс тілінде пайда болу тарихына шолу жасалады.

Еңбектің алғысөзін жазған Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының академигі І.К. Кеңесбаев сөздіктің құрылымын, мәнділігін, маңыздылығын айта келіп, өз сөзін былай деп жалғастырады: «Автором словаря тюркизмов, Е.Н. Шиповой, использованы все возможные и доступные ей источники начиная с памятников древнерусской письменности и данных засвидетельствованных художественной литературой, а также устных, включая областную речь и просторечие. Таким образом, ею зарегистрировано преобладающее большинство тюркских слов, представленный в диалектах русского языка (преимущественно в восточнорусском). А ведь именно диалектная лексика впитала в себя и сохранила до нашего времени и наибольшее количество тюркских слов». (Shipova, 1954:5). Автор Е.Н. Шипова өз еңбегі тұрғысында былай дейді: «Түркі лексикасы орыс тіліндегі кірме сөздер лексикасының бірқатары болып табылады. Орыс тіліне әр түрлі тарихи кезеңдерде түркі сөздерді (түркизмдер) көптеп кірді. Орыс тіліне енген түркизмдер кітаби немесе ауызша жолдар, ауызекі сөз (речь) арқылы меңгеріледі. Орыс және түрік халықтарының тікелей қарым-қатынасының нәтижесінде ол сөздер орыс фонетикасының әсеріне ұшырап, орыс тілі орфоэпиясының нормаларына сәйкес қайта қалыптасып немесе басқа этимологиялық түсініке ие болды. Орыс говорлары мен орыс ауызекі тілінде сақталынған түркі кірме сөздеріне зерттеушілердің назары көптеп ау-

дарылып жүр. Олардың белгілі бөлігі этимология тұрғысынан анықтауды, дәлелдеуді талап етеді». (Shipova, 1954: 7). Алғашқы кезде автордың алдында лексикографиялық материалдар бойынша орыс тілі лексикасының түркі қабатының барлық разрядтарын мүмкіндігінше қамту міндеті тұрды. Алайда жаңа материалдармен XX ғасырдың басынан бастап жарық көрген түрлі жұмыстарды, жинақтарды, мақалалар мен жеке айтылымдарды пайдалануы есебінен сөздік бойынша жұмыстың шекарасы кеңейді. Қазіргі таңда бұл еңбекті түркізміздердің этимологиялық сөздігі ретінде жіктеуге болады. Сонымен қатар түркізміздер туралы сөз еткенде В.И. Дальдің «Словарь живого великорусского языка», И.И. Срезневтің «Материалы для древнерусского словаря», академик Ф.Г. Филиннің редакциялық басқаруымен шыққан «Словарь русских народных говоров», 17 томдық орыс әдеби тілінің түсіндірмелі сөздігі мен барлық академиялық сөздіктерді, Д.Н. Ушаковтың редакциялық басқаруымен шыққан «Түсіндірмелі сөздікпен» анағұрлым ертеректе шыққан орыс тілінің сөздіктері, сонымен қатар Н.В. Горяевтің, А. Преображенскийдің, Ф. Миклошичтің, М. Фасмердің «Этимологиялық сөздіктеріне» тоқталмай кетпеуге болмайды.

Түркі этимологиясын дәлелдеу үшін қайнар көз ретінде В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегі мен екі тілдегі «Түркі-орыс және орыс-түркі сөздіктері» пайдаланылды. Анағұрлым кең тұрғыда Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» еңбегі, сонымен бірге Ф. Корштың, П.М. Мелиоранскийдің, В.В. Бартольдтың, С.Е. Маловтың, А.Н. Кононовтың еңбектері және де түркізміздер бойынша Н.А. Баскаков, В.Д. Аракин, И.Г. Добролюбов, Д.С. Сетаров т.б. ғалымдардың әртүрлі уақытта жарық көрген мақалалары мен зерттеулері басшылыққа алынды. Аталған сөздіктерде реестрлік сөздер әліпбидегі тәртіп бойынша берілген. Әрбір сөзге грамматикалық сипаттама берілген, яғни зат есімдердің көпше және жекеше түрі, қай родқа жататындығы көрсетілген: етістік, сын есім, одағайларды сөз таптары (гл., прил., нареч., межд.) көрсетіліп, содан кейін стилистикалық белгілері (стар., устар., нар.-поэт., обл. и др.) берілген. Олар көп жағдайда ашылады, яғни жақшаның ішінде: говор, үстеу, таралған жері, сөздің мағынасы беріліп отырған). Әрі қарай сөздіктерде кездесетін сөздердің содан алынған этимологиясы, ал кейбір жағдайларда

түркізміздердің орыс жазуында пайда болуының уақыты туралы мәліметтер келтірілген.

Ескерте кететін жайт, сөздіктер этимологияны ашу талаптарын әрдайым қанағаттандыра бермейді. Сондықтан да олар түркізміздер бойынша этимологиялық еңбектер мен түрлі зерттеулерді (жеке мақалаларды қоса) пайдаланған. Авторлардың айтылымдары В.В. Радлов сөздігінің материалдарымен пысықталған. Осы сөздіктің түркі үстеулері (тілдері) туралы толық емес мәліметтер екі тілдік сөздіктерден алынған материалдармен толықтырылған.

Сөздік мақаланың соңында қорытынды ретінде қандай да бір зерттеушінің айтылымы немесе түркі тілдерінің сөздіктерінен алынған мәліметтерге сілтеме жасай отырып өздері құрастырған сөздердің түркілік этимологиясын растайтын автордың ескертулері берілген. Кейбір жағдайларда сөздік құрастырушылар сөздің этимологиясын түркі тілдік материалдардан пысықтай отырып береді.

Сөздіктердегі түркізміздерде дүниетанымдық ақпараттар айқын беріліп отырады. Олардың сипатын негізінен мағыналық талдау арқылы анықтауға болар еді. Әр ұлт тілінде дүние, әлем туралы түсініктерін түрлі тілдік фактілер арқылы кесіп-пішеді, қоршаған әлемнің тілдік бейнесі, негізінен алғанда, адамдар санасындағы дүниенің логикалық бейнеленуі жағынан ұқсас болып келеді. Құбылыстар арасындағы ұқсастықтар ұғым категорияларын жасайтын лексемалардың толығына әсер етеді. Сол ұғым түрлерінің тұтастай алғандағы атаулары тілдің негізін құраса, әлемнің ондағы құбылыстардың тілдегі бейнесінен ұлт ерекшеліктерін танып-білуге болады. Профессор Э.Д. Сүлейменованың пайымдауынша, әлемнің тілдік бейнесі жайлы мәселе, көбінесе, түрлі дүниетаным мәселесі ретінде қарастырылады. (Sulejmenova, 1989: 152). Бүгінгі таңда дүниенің тілдік бейнесі ұғымында екі түрлі сипат бар. Оның алғашқысында нақты тілдерге және олардың арасындағы айырмашылықтарға қатысы жоқ болса, екіншісі нақты ұлт тілдерінің қатысуымен қалыптасқан және лексикалық номинациялар жүйесі тәрізді тілдер арасындағы айырмашылықтарға бағыт-бағдар жасаушы әлемнің тілдік бейнесімен байланысты болады. Бұрын және қазір белгілі этникалық топтардың аймағында аймақтық сөздерді кірістіру – кірме сөздердің көрінуінің ең маңызды тәсілі. Түркі және орыс формаларының аймақтық сәйкестігі мен сәйкессіздігі немесе олардың мағынасы негізгі тілде анықталуының дәлелі бола алады.

Эксперимент

Мысалға *Qalpag* сөзі түркі тілдерінде «бас киім, қалпақ, алым» деген мағыналарды білдіреді. Орыс тілінде бұл сөз отыздан астам мағынаны білдіреді: 1) «бас киімнің бір түрі» (қысқы бас киім, қалыңдықтың бас киімі, т.б.); 2) «сиымдылық мөлшері» (шай кесе, сүт құюға арналған кесе, т.б.); 3) «қақпақ, жабын» (шатырдың түрі, пештің жоғарғы бөлігі, т.б.). «Шатыр, жабын» мағынасының жиынтығы түркі этимонының орыс жеріне аударылуының нәтижесі болуы мүмкін. Бірақ бұл болжамның тұрақсыздығы түркі тілдері мен орыс тілі говорларындағы берілген мағыналардың ареалдық сәйкес келуіне әкеліп соғады: В.В. Радлов *қалпақ* сөзінің «қақпақ» мағынасында қазақ, қырғыз тіліндегісін келтірген. (Radlov, 1911: 54).

Татар және қырғыз территорияларындағы орыс говорларында бұл мағына көрсетілмейді, соған байланысты бұл мағынаның орыс жерінде ерекше көріп отырғанымыздай, *колпак* лексемасы орыс тіліне «бас киім» мағынасында ене отырып, ақырында «төбені жабатын жабын, жапқыш, қақпақ» мағынасынан, ассоциациялық сәйкестігі бар басқа затқа аударылған атаулар детерминологизацияға ұшырады. Осындай сөздің мазмұнының ығысуы мен мағынасының кеңеюі лексика-семантикалық жағынан қолдау табады: укр. *ковпак* – *қалпақ* – *ұяға арналған қақпақ*; нем. *die karre* – *бас киім, қалпақ* – *қап, қақпақ*; ағылш. *hood* – *капюшон, қалпақ* – *қап, қақпақ*.

Керісінше, *чембары/чамбары* сөздеріндегі орыс және түркі формаларының ареалдық сәйкес келуі негізгі тіл атауларды шектеуге көмектеседі. *Чемборы, чамбары* сөздерін М. Фасмер «түркі тілінің диалектілік формасынан енген, түркіше *salvar* сөзімен туыс» деп түсіндіреді. (Fasmer, 1973: 331). Орыстың *чомборы, чемборы* деген сөздері Сібір және Орал маңы говорларына тән. Бұл кездейсоқ емес. Сібір татарларының тілінде бұл сөз орыс тіліндегі формаға ұқсас қолданылады. Сол себепті бұл лексеманың этимологиясын анықтау үшін жақын, ұқсас формаларды іздестірудің қажеттігі жоқ. Талданып отырған сөздің орыс тіліндегі жазу тілінде бекітілмеуі, осы атаулардың аймақтық кірме сөзге жататынының белгісі.

Башлық сөзінен негізінен түркі этимонында ешқандай байланыс болмаған, бірақ тілге енгеннен бастып екі омоним тұлға болып қалыптасқан *башлық* сөзінің «бас киім (капюшон)» – екеуі де түркі сөзі, түркі тіл факторларына және

хронологиялық кезеңдерге жатады; орыс тіліне түрлі жолдармен енді, түрлі қолданылу аясы болды. «Бірдеңенің (көбінесе балық аулау артелінде) бастығы, балық аулау кезіндегі басшы» деген мағынадағы *башлық* сөзі Пермь, Свердлов, Челябинь, Байқал, Тобол, Томск говорларында «неводная артель состоит обычно из 17 человек, с башлыком во главе...». Сонымен қатар бұл сөз Татарстан және Башқортостандағы орыс говорларында кездеседі (...ета раньше так называли, башлык – главный рыбак, начальник). Кузбастың говорларында бұл сөз «түркі болыстарындағы әкімшілік міндет атқарушы ретінде таңдаулы Адам» деген көнерген мағынада қолданылады.

Қазіргі орыс әдеби тілінде «бас киім» мағынасындағы лексема бір ғана мағынада қолданылады. *Башлық* формасының орыс тілінде «бас киім» және «басшы, жетекші» мағынасындағы *башлық* сөзі ХҮІ ғасырдың белгісі. Бұған 1586 жылғы Башлық Леонтьевич Кокорев деген антропонимист куә бола алады. (Fasmer, 1973: 161).

Бұл сөзді фонетика-семантикалық жағынан қарасақ, қыпшақ тілдер тобына жатады, жекелеп қарасақ татар тіліне жататын секілді. «Арнайы бас киім» мағынасы түркі тілдерінің Кавказ тобынан шыққан, Түркия мен Кавказға тән. Осыған сәйкес бұл кірме кештеу уақытта ХІХ ғасырдың алғашқы жылдарына жатады. Бұл уақытта орыстарда Кавказға, оның тұрмыс жағдайына кейін әдеби тіліне *башлық* сөзі Кавказ халқының арнайы бас киімінің атауы ретінде енді. Кавказ тілдерінің кең аймағында талданып отырған сөздің таралуын М.А. Хабичев көрсеткен: абаз. *башлык*, кабар.-черкес. *башлыкъ*, осет. *башлыкъ*, сван. *башлыкъ*, груз. *башлучи*, убых. *башлык*, мерг. *башлык*. (Habichev, 1980: 63).

Н.М. Шанский мен Н.К. Дмитриев *башлык* түркі тілінен, яғни татар тілінен ХҮІ ғасырда енген деп есептейді. ХҮІ ғасырда бұл сөз антропонимиялық *Шлык* түрінде кездеседі. *Башлык* лексемасының хронологиясын жасаған Н.М. Шанский *шлык* сөзін ХҮІ ғасырға жатқызады, бірақ *шлык* сөзінің *башлык* лексемасының ықшамдалған түрі деуі шындыққа жанаспайды.

Ал И.Г. Добродомов *шлык* сөзінің өзіндік тұлғасын анықтап берді. *Шлык* сөзін *башлык* сөзімен байланыстыруға болмайды, себебі хронологиялық семантикалық байланыс бұзылады. *Шлык* «бас киім», *башлык* ХҮІ ғасырда «басшы, жетекші», ал «бас киім» мағынасындағы *башлык* сөзі ХІХ ғасырға жатады. (Dobrodomov, 1968). *Башлык* (*бас киім*)

сөзін татар тіліндегі сөз деудің де еш қисыны жоқ. Қазан татарлары мен башқұрттардың тұрмыс-салтын зерттеген еңбектерден бұл сөзді кездестірмейміз. Татар тіліндегі *бас киім* атауларын зерттеуші Р.К.Рахимованың еңбегінде де *башлық* сөзі кездеспейді. «Татарша-орысша сөздіктен» *башлық* сөзін семантикалық кірме сөз ретінде қарауымыз керек: бұл сөз Кавказдың түркі сөзі, татар тіліне орыс тілі арқылы енген. «Татар тілінің түсіндірме сөздігінде» *башлық* сөзі екі мағынада қолданылады: бірі, «шошақ төбелі бас киім», екіншісі, «капюшон» мағынасында. (Dobrodomov, 1968: 14). Бұл негізінен түркі тілінің бір аймақтан екінші бір түркі тілінің бір бұтағына орыс тілі арқылы семантикалық қабысу түрінде енген, татар тілінің сөйлеу тілінде *башлық* сөзі омонимдік «басшы, жетекші, бастық» мағынасынан басқа тек «бас киім» мағынасында, Пермь, Свердлов облыстарында және Башқұртстанда тоқылған «бас киім» мағынасында қолданылған «бас киім» мағынасындағы *башлық* сөзі Брянск, Псков, Архангельск, Дон және Кавказ казактарының говорларында кездеседі.

Башлық сөзі славян тілдерінің көбінде (поляк, болгар, серб, украин, белорус) кездеседі. Бәрінде де бір «бас киім» мағынасында. Бұл мағынадағы сөздің көне украин және көне белорус тілінде кездеспеуі, орыс тіліндегі басқа мағыналарының «басшы, жетекші» бұл тілдерде кездеспеуі, бұл сөздің кейіннен енгенінің, ХҮІ ғасырдың алғашқы жартысына тән *шлык* сөзімен еш қатысы жоқ екенін білдіреді.

«Басшы, жетекші, балық аулау кезіндегі басқарушы» мағынасындағы *башлық* сөзі белгілі бір аймақта ғана қолданылады. Ал *башлық* (*бас киім*) сөзі әдеби орыс тілінің говорларында және славян тілдерінде кең тараған.

Атауларды лингвогеографиялық тұрғыда зерттеу заттарды сандық-сапалық жағынан территорияларға бөлу оның мағынасына да қатысты. Осы лексеманың түркі аймақтарында тарауын біз былай деп атаймыз: күшті (қарқынды таралу), орташа, нашар, өте нашар.

Біріншісі түркі тілінен енген сөздер көп мөлшерде таралған территорияны қамтиды. Екіншісі түркізмдердің белгілі бір бөлігін қамтитын аудандар. Үшіншісі белгілі бір лексемалар; ең соңғысы жалпы халықтың ерекшеліктері бар түркізмдердің жеке-жеке кездесуі немесе тіпті кездеспеуі.

Түркі тілінен енген лексемалардың күшті қарқынды таралу аймағына Поволжье, Псков және Архангельск говорлары орташаға Орал

өңірі, кейде Сібірде, орта Азия мен Кавказда нашар дамыған ауданға Ресейдің батыс және оңтүстік аудандары, өте жай тараған аудандарға Солтүстік-Қиыр мен Қиыр Шығыс аудандары жатады.

Ежелгі орыс тұрғындары мен түркі халқының көршілестігі және түркі тұрғындарының автономдығы кезінде де орыс говорлары әртүрлі болған. Кірме сөздер елдің қай бөлігінде болса да орыс және түркі халықтарының арасындағы байланыстың негізділігін көрсетеді. Түркізмдердің Европалық бөлікте кездесуі негізінен территориялық жағынан Владимир-Суздаль княздығына сәйкес келеді. Тарихи жағынан қарасақ, бұл аймақтағы орыстардың алдымен қыпшақтармен, кейіннен Поволжье татарларымен ұзақ уақыт қарым-қатынаста болғанын білеміз. Псков пен Архангельск говорларындағы кей атауларды тексергенде, олардың Волга бұлғарларымен тығыз байланыста болғанын байқаймыз. Новгород княздығының территориялық-әкімшілік ерекшелігі оның говорларында бірнеше көне мағыналардың сақталып және жаңа мағыналардың пайда болуына әсерін тигізді. Татарстан мен Башқұртстандағы және басқа да жерлерде, яғни түркі тілдес тұрғындармен көрші отыратын орыстардың говорларында осындай атаулардың ең көп бөлігін кездестіруге болады. Бұл көрсетілген аудандарда орыстар өте ерте кезден бастап қоныстана бастады.

Тұрғылықты халық, әкімшілік билікпен шаруашылық мәдени жағдайда жоғары сатыға көтерілді. Сол себепті олардың өміріне орыстардың әсер етуі қарқынды болды. Осы уақытта жер шаруашылығына, тіпті өзінің көршісімен түсінісу үшін белгілі бір сөйлеу тілін жасау керек болды. Сол себепті байырғы тұрғындар тілінің сөзін пайдалану басталды. Осыған байланысты бір тілден екіншісіне сөз алмасуы өмір қажеттігінен туды.

Көрсетілген аймақтардан орыс говорларының материалын қарай отырып, түркізмдердің негізгі бөлігі негізінен этнографизмге, экологизмге және окказионализмге жатады. Мұның бәрі орыс говорларындағы түркізмдердің Хазар қағанатындағы түркі тілді тайпалармен қарым-қатынасы кезеңіне жататындығын білеміз. Әсіресе, орыстар Қазан татарларымен бірге тығыз байланыста болды.

А.Х. Халиков былай деп жазды: «1006 жылы Русь пен Булгария арасында сауда-саттық келісім болды. Көне орыс заттары Бұлғар қалаларына көптеп әкелінді. Туыстық қарым-қатынастарда

болды. Князь Андрей Боголюбский Бұлғар ханшасына үйленді». Кейбір тарихшылар князь Владимир Суздальский бұлғар шеберлерін Руське шақырды, сонымен қатар Владимир мен Юрьев-Польскийге арналған шіркеудің құрылысына Бұлғариядан ақ тас әкелген. (Halikov, 1968: 44).

Нәтижелер мен талдаулар

Орыс және түркі тілдерінің арасындағы байланыс өте көне дәуірлерден басталады. Орыс-түркі тілдерінің байланысының дамуында бірнеше тарихи кезеңдерді ескермеске болмайды. Түркі тілдері мен орыс тілдерінің арасындағы қарым-қатынастарды ғалымдар бес кезеңге бөліп қарайды.

Ең көне кезең I-ҮІІІ ғғ. Киев Русінің қалыптасуына дейінгі уақытты қамтиды. ҮІ-ҮІІІ ғғ. славяндар түрік-аварлармен, кейіннен хазарлармен, бұлғарлармен және т.б. түркі тілдес халықтармен, сол сияқты фин-угорлармен, ирандықтармен сауда-саттық байланыс орнатады.

Орыстар мен түркі халықтарының арасындағы ертеден қалыптасқан байланыс территорияның жақындығы негізінде, сауда-саттық жасау арқылы бірінің тілін бірі түсінуі қажеттігінен пайда болды. Осыған орай алғаш тілмәш-аудармашылар пайда болды.

Екіншіден, әдетте моңғол-татар шапқыншылығына дейінгі кезең деп аталатын, Киев Русі кезеңінде (X-XII ғ.) орыстардың, әсіресе, оғыз, қыпшақ елдерімен қарым-қатынасы ерекше дамыды. Көптеген қыпшақ сөзін сақтаған орыс жазба ескерткіші «Игорь полкы туралы жыр» осы жылдардың көрінісі.

Үшінші кезеңде (XIII-XV ғғ.) Алтын орда хандығының ресми тілі саналған қыпшақ тайпаларының тілі тығыз байланыс құралына айналды: ғалымдар пікірінше осы кезеңде көптеген араб, парсы, моңғол, тибет т.б. шығыс тілдерінің элементтері де қыпшақ тілі арқылы орыс тіліне енген.

Төртінші кезеңде (XVI-XIX ғғ.) патшалық Ресейдің экспансиялық саясатының нәтижесінде Қазан, Астрахан, Сібір, Қырым хандықтары мен Орта Азия, Қазақстан, Кавказ халықтары Ресейдің қол астына өтеді. Орыс тілі де осы халықтардың тілімен қарым-қатынасқа түседі.

Бесінші кезеңге Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі дәуір жатады.

Әрбір кезеңнің өзіне тән ерекшеліктері болады. Осы кезеңдердің ерекшеліктеріне сай орыс тіліне түркі тілдері өз әсерін тигізді. Орыс тілінің сөздік қорына еніп қалыптасқан 10 мыңнан астам

түркі сөздері (түркизмдер), міне, осының айғағы болса керек. Түркі тілдері арқылы орыс тіліне сол секілді славян тілдеріне тек түркі сөздері ғана емес, сондай-ақ, моңғол, иран, араб, қытай тілдерінің де элементтері енген. Н.К. Дмитриев түркі тілінен енген сөздерді шығу тегін ажыратпастан бәрін де түркизмдерге жатқызады. «Түркизмдердің ішінде түркілердің өзінікі және басқа тілден енген сөздер де кездеседі. Бұлар түркологиялық жұмыстарда айқын көрінеді», – дейді. (Dmitriev, 1958: 44).

Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы тарихи байланыстар басы ашық жеке-дара сөздермен ғана шектелмесе керек. Тіл фактілерін зерттеп қараған адамға бұл байланыстың тамыры тым алыста жатқан сияқты. Олай дейтін себебіміз, славян тілдері мен түркі тілдері арқылы енгендіктен, біз дәстүр бойынша түркизмдер «түркі тілдері элементі» деп қараймыз да, олардың шығу түріне көп мән бере бермейміз. Бұл да түркизмдерді зерттеуге байланысты ерекше көңіл бөлетін мәселе. Славян халықтарымен қай заманнан бері көршілес аралас-құралас өмір сүрген, бірге өсіп, бірге қайнасқан халықтардың көбісі – түркі тілдес халықтар. Олар ертеде де, қазірде де сан жағынан аз болған жоқ. Ресейдің ұлан-ғайыр ішкі және сыртқы өлкелерін мекендеп келген бұл халықтар мен ру-тайпалар орыс тілінің әсер-ықпалында бола отырып, өздері оған әр түрлі дәрежеде әсерін тигізіп келді. Орыс тіліндегі он мыңнан астам түркизмдер бұлардың бәріне ортақ бола тұрса да, оған әрбір тілдің қосқан өзіндік үлесі бар.

Қорытынды

Бір кезде орыс тіліне сіңісіп кеткен *балық* пен *алтын* сөздері тұлға жағынан сәйкестігін сақтаса, түркі тілдеріндегі қалыптасқан номинативті мағынасынан мүлдем өзгеше. *Балық* түркі тілдерінде «балық» біткеннің жалпы атауы болса, орыс тілінде ол балықтың түрін ғана «кептірілген балықты» білдіреді, ал түркі тілдерінде асыл металды білдіретін *алтын* сөзі Қазан төңкерісінен бұрынғы орыс тілінде ақша өлшемінің баламасы «денежная единица» ретінде қолданылған. Қазақ тілінде орыс тілінің әсерімен «ақша» мағынасында осы кезде қолданылатын *алтын теңге* деген тіркес бүгінде көнерген болса, ол орыс тіліндегі *не было ни гроша, да вдруг алтын* деген тұрақты тіркесте қолданыс тауып келді. Бұдан шығатын қорытынды: ана тіліміздің басқа тілдерде жүрген лексикалық ауыс-түйістерін де зерттеу

– тарихи лексикологияның міндетіне енетіндігі. Олар сөз тарихын аша түсуге, әр түрлі себептермен ұмыт болған, не көнерген сөздеріміздің өткен дәуірлердегі қалпын жергілікті (регионалды) ерекшеліктеріне қатыстығын, мағыналық, тұлғалық өзгерістерін анықтауды қажет етеді. Дегенмен де кейбір түркізмдердің орыс лексикасында алатын орны ерекше маңызды дегуге болады. Мысалы, кейбір заттардың атын белгілейтін (асыл тастар, маталар) немесе әскери құрал, шен атаулары т.б. түркі лексемалары орыс әдеби тілге етене сіңіп кеткендігі соншалықты, олар поэтикалық образ тудыруда белсенді түрде қолданысқа ие болған.

Мәселен, орыс тіліне қабылданған аул сөзі көптеген түркі тілдерінде өзіне тән тұлғада *ауыл-айыл-аал-авыл* т.б. түрде қолданылады. Ал орыс тілінде солардың біреуі ғана қалыптасып, әдеби нормаға айналған. Демек, бүгінгі орыс тілінде ауыл сөзінің ең жақын прототипі қазақтың ауылы не соған жақын қыпшақ тобындағы тілдердің ауылы болса керек.

Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы ертеден келе жатқан алыс-беріс, ауыстыуыстарын зерттеушілердің күні бүгінге дейін на-

зарына ілінбей жүрген, ілінсе де тиісті шешімін таба алмай жүрген құбылыс – бұл тілдегі кейбір түбірлес, тұлғалас, мағынасы жақын лексемалар.

Профессор Н.Ж. Шаймерденова өзінің «Глоссы как феномен текста» атты зерттеуінде мынадай тұжырым-қорытынды айтады: «На современном этапе в работах многих лингвистов, историков, литературоведов центральное место занимают вопросы славянского и тюркского культурного наследия. Обращение к древним источникам позволяет осветить многие вопросы, касающиеся культурно-исторической информации». Автор одан әрі орыс тілді мұраларда кездесетін мынадай түркі сөздерін талдап көрсетеді: *изюм-жүзім, батман-батпан, юзбаш-жүзбасы, хан-хан, боярин-бай, везирь-уәзір, минбаш-мыңбасы* т.б. (Shajmerdenova, 1996: 127). Автор осындай тұжырымы арқылы ғалымдар алдындағы күрделі проблемалардың мол екенінің де бетін ашып көрсеткендей. Көне мұраларды, арнайы жазылған әртүрлі сөздіктерді барлай қарағанда, шынында да, көптеген ғылыми материалдарды анықтауға болады. Мұның өзі сөз-таңбаның ғана емес, халықтар мәдениетінің жақындасатын тұстарын анықтап береді.

Әдебиеттер

- Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке / Шипова Е.Н. – Алматы: Мектеп, 1954. – 444 с.
 Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России / А.Н. Кононов – Л., 1982 – 256 с.
 Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике / Э.Д. Сулейменова – Алматы: Мектеп, 1989. – 152 с.
 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В. Радлов – СПб., 1911. – Т. 1-4. – 1478 с.
 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер – Москва: Прогресс, 1973. Т.4. – 475 с.
 Хабичев М.А. Взаимовлияние языков Западного Кавказа / М.А. Хабичев – Черкесск, 1980. – 358 с.
 Добродомов И.Г. Шлык, жилет / И.Г. Добродомов // Русский язык в школе. – Москва, 1968. № 3.
 Халиков Х.А. История Татарской АССР / Х.А.Халиков. – Казань, 1968. – 412 с.
 Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря / Н.К. Дмитриев // Лексикографический сборник. II. – М., 1958.
 Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста / Н.Ж. Шаймерденова – Алматы, 1997. – 129 с.

References

- Dobrodomov I.G. (1968). SHlyk, zhilet [Shlyk, vest.] Russkij yazyk v shkole. M., No 3. (in Russian)
 Dmitriev N.K. (1958). O tyurkskih ehlementah russkogo slovarya [On the Turkic elements of the Russian dictionary.] Leksikograficheskij sbornik. II. M., (in Russian)
 Fasmer M. (1973). EHtimologicheskij slovar' russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language.] M.: Progress, T.4. 475 p. (in Russian)
 Habichev M.A. (1980). Vzaimovliianie yazykov zapadnogo Kavkaza [Mutual influence of the languages of the western Caucasus.] Cherkessk, 358 p. (in Russian)
 Halikov H.A. (1968). Istoriya Tatarskoj ASSR [History of the Tatar ASSR.] Kazan', 412 p. (in Russian)
 Kononov A.N. (1982). Istoriya izucheniya tyurkskih yazykov v Rossii [History of the Turkic languages in Russia.] Leningrad, 256 p. (in Russian)
 Radlov V.V. (1911). Opyt slovarya tyurkskih narechij [The experience of dictionary of Turkic dialects.] SPb., T. 1-4. 1478 p. (in Russian)
 Sulejmenova E.H.D. (1989). Ponyatie smysla v sovremennoj lingvistike. [The concept of meaning in modern linguistics.] Almaty: Mektep, 152 p. (in Russian)
 Shajmerdenova N.Zh. (1997). Glossy' kak fenomen teksta [Glosses as a phenomenon of text.] Almaty', 129 p. (in Russian)
 Shipova E.N. (1954). Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke [Dictionary of turkisms in Russian.] Almaty, 444 p. (in Russian)